

Yavuz Dönemi Diyarbekir Eyaleti Tahrirlerinin Kanuni Dönemi Tahrirleri ile Mukayesesi

Mehmet Ali Ünal*

Osmanlı Tahrir Defterleri Hakkında Kısa Bir Değerlendirme

Tahrir defterleri, timar sisteminin temelini oluşturmaktadır. Bir bölge fethe edildiği zaman derhal orada idari teşkilatlanma tamamlanmakta ve peşinden tahrir işlemine başlanmaktadır. Tahrir işleminin sıhhatli yapılması timar düzeninin sağlıklı bir şekilde uygulanması açısından son derece önem taşımaktadır. Sipahi-reaya ilişkilerinin düzenli yürümesi, üretim ve vergi hususundaki muhtemel problemlerin önüne geçilmesi de yine tahrirlerin sıhhatine bağlıdır. Bundan dolayı devletin klasik dönemde tahrir konusunda son derece hassasiyet ve titizlikle davrandığı görülmektedir. Tahrir defterleri sosyal ve ekonomik tarih için paha biçilmez tarih kaynaklarıdır. Toprağın tasarrufu, üretim ve vergilendirme konusunda mufassal ve icmal defterler çok kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir¹.

Tahrir yapılırken *reâyânın* zulme maruz kalmaması, kimseye *himâyet* ve *siyânet* edilmemesi ve devlet hazinesinin zarara uğratılmaması için tahrir emirlerine sıkı talimatlar verildiği bilinmektedir². Hatta sıhhatli yapılmayan bazı tahrirlerin iptal edildiği ve XVII. yüzyıldan sonra tahrir işini yürütecek vasıfta tahrir emini bulunamadığı için bir daha tahrir yapılamadığı da malumdur.

* Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Tarih Bölümü, Denizli/TÜRKİYE, maunal@pau.edu.tr
ORCID: 0000-0001-8311-7965, DOI: 10.37879/978-975-17-6067-8/2024.13

- 1 Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler", *Vakıflar Dergisi*, S 22, Ankara 1991, s. 429-439.
- 2 Bu konuda bk. Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri", *İ.Ü. İktisat Fak. Mec.*, II 1941, s. 20-59, 214-247; Ayrıca, XVII. yüzyılda bir Avarız haneleri tabirini için verilmiş talimat fermânı konusunda bk. Mehmet Ali Ünal, "1056/1646 Tarihli Avâz Defterine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Harput", *Belleken*, LI/199, (1987), s.120-129.

Bundan dolayı XV. ve XVI. yüzyıllarda tahrir memurlarının ileride herhangi bir problem çıkmaması için vergilerin tespitinde, çiftliklerin reâyâyâ ve dirliklerin sipahilere dağıtımında hassasiyetle hareket ettikleri ve herhangi bir haksızlığa meydan vermemek için azami derecede titizlik gösterdikleri müşahede olunmaktadır. Semendre Sancağının tahriri için görevlendirilen Prevadi Kadısı'na gönderilen son derece teferruatlı talimatnâme ferman tahrir konusunda ne kadar titiz davranıldığını gösteren mühim bir vesikadır³.

Tahrir eminleri yaptıkları önemli bir iş de tahrir tamamlanınca sonuçların eski defterlerle karşılaştırılmasıydı. Eminler bu noktada hâsılın eski defterden düşük olmamasına dikkat ederlerdi⁴.

Ancak her ne kadar tahrir eminlerine, reayanın zulme uğramaması için sıkı talimatlar verilmekteyse de aynı talimat hükümlerinde devlet hazinesine (*mâl-ı mirî*) zarar verilmemesi konusunda da tenbih ve tekitlerin yapıldığı görülmektedir. Bu durumda ortaya bir çelişki çıkmaktadır. Çünkü hem reayayı zulme uğratmamak hem de hazinenin zarara uğratılmaması her zaman için mümkün olmamaktadır. Yani öyle durumlar olmaktadır ki hem reayaya haksızlık etmemek hem de devlet hazinesini zarara uğratmamak kolay değildir.

Bu konuda, XVII. yüzyılın ortalarında Harput kazası avâriz hânelerinin tesbiti için Harput sancağının tahriri ile görevlendirilen Diyarbekir Defterdarı Muhammed Efendi'ye verilen tahrir talimatnamesi hükmünde olan ferman ve Muhammed Efendi'nin davranışı tahrir eminlerinin karşı karşıya kaldıkları ikilemi göstermesi bakımından ilgi çekicidir.

Söz konusu fermanda anlatıldığına göre, avâriz vergilerini eskiden beri (*kadimül-eyyâmdan*) 238,5 hâne üzerinden ödeyen Harput halkı (*a'yân, eşrâf* ve *reâyâ*), bu miktar hâne üzerinden bahis mevzuu vergileri ödemeye kudretleri (*edâya iktidârları*) olmadığından hafifletirmek (*tahfif ettirmek*) ümidiyle Kemankeş Kara Mustafa Paşa zamanında divana müracaat etmişlerdir. Fakat Sadrazam Mustafa Paşa, beklenenin aksine gazaba gelerek (*tegaddüben*) Harput'un avâriz hânelerini 400 hâneye çıkartmış ve 3 yıl boyunca bu miktar üzerinden vergi toplanmıştır. Bu durum karşısında Harput reayasının yarısından fazlası "*perâkende ve perişân*" olmuş ve "terk-i diyâr" etmiştir. Mustafa

3 Halil Sahillioğlu, *Türkiye İktisat Tarihi, İstanbul 1989, 30.*

4 Sahillioğlu, *age.*, s. 35-38.

Paşa'nın ölümünden sonra Harput halkının divana tekrar tekrar müracaatları üzerine Harput kazasının avâriz hânelerinin yeniden tespiti için tahrir yapılmasına karar verilmiş ve bu iş için Diyarbekir Defterdarı Muhammed Efendi görevlendirilmiştir.

Muhammed Efendi'ye verilen tahrir hükmünde ısrarla vurgulanan iki husus, Harput'a gidip, her şeyi yerli yerince görmesi ve "hakk ve adl üzere" tahrir yapması, kimsese himayet ve siyanet etmemesi ve mâl-ı mîrî'ye zarar verdirmemesidir.

Muhammed Efendi Harput'a gider, her şeyi yerli yerinde inceler ve bir yıl süren tahrir sonunda görür ki, Harput halkı hakikaten vergilerin ağırlığı yüzünden perişan olmuş ve yerini yurdunu terk etmiştir. Nitekim Muhammed Efendi, tahririnin sonunda, Harput'tan bir iki yıldır sadece 133 *avâriz* hânese üzerinden vergi toplanabildiğini ve hayli yüksek olan vergiyi ödeyememek yüzünden halkın çoğunun "terk-i diyâr" eylediklerini belirtmektedir.

Defterdar Muhammed Efendi yaptığı tahrir sonunda halkın gerçek ödeme gücünü esas alarak Harput kazasının avâriz hânelerini 186,5 hâne olarak tesbit eder. Ancak bu durumda daha evvel kaydedilen 400 hâneye göre 213,5 hânelik bir noksanlık söz konusudur ve hazine zarara uğrayacaktır. Muhammed Efendi Harput hânelerini 186,5 hâne olarak merkeze bildirirse azarlanacağını ve devlet hazinesini zarara uğratmakla itham edileceğini düşünmektedir. Bu yüzden son derece bürokratça hareket eder ve hazineyi zarara uğratmayan ikinci bir defter hazırlayarak burada Harput kazasının *avâriz* hânelerini 298 hâne olarak gösterir ve bu iki defterden hangisinin makbul tutulacağı hususundaki tercihi merkeze bırakır. İşin ilgi çekici tarafı divanın, halkın gerçek ödeme gücünü yansıtmayan fakat hazine lehinde olan 298 rakamını kabul etmesidir. 1650'lerden sonraki Harput Şer'iyye Sicillerinde nüzül, sürsat, kürekçi bedeli vs. gibi avâriz vergilerinde daima 298 hâne üzerinde işlem yapıldığını görüyoruz⁵.

Bu örnekte görüldüğü gibi tahrir eminleri daima bir ikilem içerisinde bulunmaktadırlar. Reayanın gerçek ödeme gücüne göre yapılan tahrirler her zaman için devlet hazinesinin lehinde olmamaktadır. Bu durumun XV. ve XVI. yüzyıllar için de belli ölçülerde geçerli olduğunu düşünüyoruz. Bundan dolayı tahrir defteri, avâriz defteri ve cizye defteri gibi vergi hususu ile ilgili

5 Bk. Ünal, agm., s. 121.

olarak düzenlenmiş defterlerdeki nüfusa ait rakamların ne derece gerçeği yansıttıklarını iyi araştırmak ve bu verileri dikkatli kullanmak gerekmektedir

Yavuz Dönemi Diyarbekir Vilayeti Tahriri

Safevilere karşı kazanılan Çaldıran (1514) zaferinden sonra Doğu ve Güneydoğu Anadolu hemen Osmanlı hakimiyetine girmede. Çünkü Safevi kuvvetleri bölgede direnmeye devam ediyorlardı. Şah, Çemişgezek bölgesine Nur Ali Halife'yi Mardin Diyarbekir tarafında da Karahan'ı göndermişti. Nur Ali Halife 1515 Haziran'ında⁶ Karahan da 1516 Mayıs'ında⁷ mağlup edildikten sonra bölgede asayiş sağlanmış ve eyaletin derhal idari teşkilatlanmasına gidilmiş, Erzurum, Zulkadriyye ve Diyarbekir eyaletleri teşkil edilmiştir. Diyarbekir'in idarî teşkilatının doğrudan doğruya İdris-i Bitlisî ve Bıyıklı Mehmed Paşa tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu hususta İdris-i Bitlisî'ye boş "*ahkâm kağıtları*" gönderilerek sancak tevcih edilen beylere verilmesi istenmiştir. Bunların 22'si berat, 1'i beylerbeyi beratı, 7'si istimalet-nâme olmak üzere toplam 30 âdet olduğu bildirilmektedir⁸.

Diyarbekir eyaletinin ilk idarî taksimatında Diyarbekir'e bağlı 12 sancak görülmektedir. Ancak hükümet sancaklarda tahrir yapılmadığından defterde yer almamaktadırlar. Bu yıllarda Diyarbekir'in idarî yapısı sürekli bir değişim halindedir. Nitekim 1520-21 tarihli bir idari taksimat defterinde Diyarbekir'e tabi 37 sancak görünmektedir⁹.

Eyaletin idarî teşkilatlanmasının tamamlanmasından ve asayişin sağlanmasından sonra tahririne başlanmış olmalıdır. Tahririn ne zaman başladığına dair elimizde kesin bir bilgi yoktur. Fakat tahririn bölgedeki Safevi kuvvetleri mağlup edildikten sonra 1516 Haziran'ında başlamış olmalıdır¹⁰. TT 64'ün

6 F. Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, Ankara 1976, s. 39.

7 Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara 1991, s. 28; M. Mehdi İlhan, "Bıyıklı Mehmed Paşa", *DİA*, C 6, (1992), s. 116-117.

8 N. Göyünç, "Diyarbekir Beylerbeyliğinin İlk İdari Taksimatı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S XXIII 1969, s. 26.

9 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde D. 9772 no'da kayıtlı bu belge yayınlanmıştır. Bk. Ö. L. Barkan, «H. 933-934 (M. 1527-28) Mâli Yılına Ait Bir Bütçe Örneği», *İstanbul Üniversitesi İktisat Fak. Mec.*, XV (1953-54), s. 303-307.

10 Mehdi İlhan Diyarbekir tahririnin Mayıs-Haziran 1517'de başlanmış olmalı diyor ki doğru değildir. Nitekim birkaç satır sonra bir yıldan az bir zamanda tahririnin tamamlanmış olmasının uzak bir ihtimal olduğunu kaydediyor. M. Mehdi İlhan, *Amid (Diyar-*

baş tarafı eksik olduğundan tahrir emininin kimliğine dair de bir bilgi yer almamaktadır. Fakat 1540 tarihli TT 200'deki bir kayıttan 1518'deki tahriri yapan ve TT 64'ü tanzim eden eminin Ali Çelebi olduğunu öğreniyoruz¹¹. Defterin padişah haslarına ait kısmın (207-215. sayfalar) sonunda "gurre-i Receb sene 924" (9 Temmuz 1518) tarihi vardır. Halbuki defterin birçok yerinde "tahriren fi gurre-i ramazan 924" (6 Eylül 1518) kaydı bulunmaktadır. Bu kayıtlarda hareketle tahririn 1518 Haziran'ı sonunda tamamlandığını ve Temmuz başlarında defterin tanzimine geçildiğini ve aynı yılın Eylül başlarında mufassal defterin tamamının yazımının bittiğini söyleyebiliriz. Bu durumda tahrir 24-26 ay sürmüş demektir. Mehdi İlhan ilk tarihin padişah hasları yazıldıktan sonra ikinci tarihin ise zirai vergilerin bizzat o yıl hesaplanması ve tımarların dağıtılması dolayısıyla atıldığı görüşündedir¹².

Tahrir emini Ali Çelebi Diyarbekir eyaletine bağlı 12 sancağın köylerini tek tek dolaşmış, arazilerin ölçümü yapılmış, çiftliklere bölünmüş, tasarruf şartları belirlenmiş, vergi oranları tayin edilmiş, muafiyetler kayıt altına alınmış, vergi verecek reaya tespit edilmiş ve vergi gelirlerini tasarruf edecek sipahilerin dirlikleri dağıtılmıştır. TT 64 nolu mufassal defterde köyler ve mezralar padişah, ümera hasları, zeametler ve tımarlı sipahilere göre kaydedilmiştir. Bu durumda tahrir devam ederken tımar ve zeamet tevcihleri yapılmaya devam etmiştir. Sancak tevcihlerine ise bölgenin fethi tamamlanmadan başlanmıştır. Her sancağa ait kısmın başına sancak ve bazen nahiye kanunnameleri tanzim edilmiştir. Doğrusu bütün bu işlerin 24-26 ay gibi bir zamanda tamamlanması büyük bir başarıdır.

Gerçi bazı özel durumlarda Ali Çelebi'nin bazı köylere gidemediği anlaşılmaktadır. TT 64'teki kayda göre Çemişgezek sancağının *Kızıuçan* ve gerekse *Gürzelik* nahiyelerine bağlı köylere varmak mümkün olmamıştır. Çünkü tahrir yapıldığı sırada Çemişgezek bölgesinde Şaha bağlı kuvvetler sancağın coğrafi yapısından kaynaklanan sebeplerle direnişe devam etmektedirler. Bölgede asayiş sağlanmadığından dolayı tahrir heyeti bizzat bölgeye gidememiş ve mahsûlatları ile vergi mükelleflerinin isimleri yazılamamıştır. Bahsedilen nahiyeler *Allahverdi* adlı *Ekrâd* beylerinden birine zeamet olarak tev-

baktır), Ankara 2000, s. 86-87.

11 Göyünç, Mardin Sancağı, s. 36, not 1; Ö. L. Barkan, XV ve XVI'ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları: I. Kanunlar, İstanbul 1943, s. 135/26.

12 M. M. İlhan, *age.*, s. 86.

cih edilmiştir. Bu yüzden Kızıuşan nahiyesine bağlı 7 ve Gürzelik nahiyesine bağlı 14 köydeki sadece *hâne* ve *mücerred* sayıları ile vergi hasılları *Allahverdi* adlı zaimin ifadelerine dayanılarak icmal olarak kaydedilmiş, mahsulat yazılamamıştır. Defterde “Bu zikr olan nâhiyeler serhad olup esâmileri yazılmak kâbil olmaduğu ecilden icmâl tarikiyle Allahverdi zâim ma’rifetiyle kendüden nakl olundu” denilmektedir¹³. Allahverdi zaimin zeâmeti geliri 54.500 akçası *Gürzelik*, 20.500 akçası da *Kızıuşan* nahiyeleri gelirinden olmak üzere toplam 75.000 akçadır¹⁴.

Malum olduğu üzere mufassal ve icmal defterlerden ikişer adet tanzim edilmektedir. Bunlardan bireri merkezde defter-i hakanî eminliğinde diğerleri ise eyalet merkezinde genellikle kalelerde muhafaza edilmektedir. Mehdi İlhan’a göre elimizdeki TT 64 nolu mufassal defter merkezde muhafaza edilmek üzere hazırlanan nüshadan üç yıl sonra istinsah edilmiş bir kopyadır. Defterin 114. sayfasında yer alan “*bad-ı hevâsı ve tayyaratı*”nın Diyarbekir beylerbeyisi Mehmed Paşa’ya mülk olarak verildiğine dair Ramazan 927 (Aęustos 1521) tarihli notun araya yazılması için kâfi derecede bir boşluğun bırakılması defterin bu tarihte istinsah edildiğine delalet eder. Defterde tuğra bulunmaması da İstanbul’da muhafaza edilmek üzere hazırlanmış nüsha olduğunu gösterir¹⁵. Defterin üç yıl sonra neden istinsah edildiğinin sebebini bilmiyoruz. Defterin herhangi bir sebeple zarar görmüş olması ve yıpranması ihtimal dahilindedir. Fakat Kanuni Sultan Süleyman’ın tahta geçtikten sonra bütün İmparatorluğa şamil genel bir tahrir emri verdiği bilinmektedir¹⁶. Bu tahrir devam ederken 1521 yılında eski defterin istinsah ihtiyacı doğması defterin yıpranmasıyla ortaya çıkan bir durum olabilir.

Bizim üzerinde durmak istediğimiz esas konu Kanuni Sultan Süleyman tahta geçtikten sonra bütün imparatorlukta neden genel bir tahrir yapmak ihtiyacı duymuştur? Devletin idarî-malî teşkilâtının icabı olan tahrirlerin mazisi Osmanlı devletinin kuruluşuna kadar uzanmaktadır. Barkan’ın yaptığı tetkiklere göre; tahrirler, daha ilk padişahlar zamanından itibaren yapılmaya başlanmıştır. Tahrirlerin kaç yılda bir yapıldığı konusunda Osmanlı kaynak-

13 Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı (1518-1566)*, Ankara 1999, s. 29-30, 151.

14 Ünal, *age.*, s. 151.

15 M. M. İlhan, *age.*, s. 87.

16 Ö. L. Barkan, “Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası*, C X, s. 11.

larında birbirini tutmayan görüşler varsa da¹⁷ yapılan araştırmalar tahrirlerin yalnızca yeni fethedilen memleketlerde değil, III. Murad devrine kadar hemen her padişah zamanında birçok defalar yapıldığını göstermiştir¹⁸.

Tımar sisteminin iyi işleyebilmesi için tahrirlerin zaman zaman yenilenmesi gerekiyordu. Çünkü zamanla meydana gelmesi mümkün değişiklikleri takip edebilmek için her türlü gelir kaynaklarını en ufak bölümleriyle sıhhatli ve ayrıntılı olarak tayin ve tespit ettirmek lazımdı. Aksi takdirde dirlik sahipleri ellerindeki berâtlarda yazılı gelir kaynaklarını mahallerinde aynı şekil ve miktarlarda bulamayacaklar ve bu suretle geçinmek ve görev yapmak kudretleri zayıflamış olacaktı. Bu sebeple, devletin en büyük ve tesirli askerî gücünü teşkil eden tımar ordusunun ayakta kalması, tahrirlerin sıhhatle ve sık sık yapılabilmesine bağlı idi.

Öte yandan dirlik sahiplerinin kendilerine verilmiş olan belirli vergileri toplama hak ve salâhiyetlerini gelişi güzel ve kontrolsüz bir tarzda kullanmalarına da izin verilmiyordu. Nüfusun ve tarıma açılan toprakların artışı veyahut mahsul fiyatlarının nispeten bir şekilde yükselişi neticesi bir tımarın gelirinde zamanla vuku bulacak artışlardan sipahinin uzun müddet faydalanması da kabul edilmiyordu.

Bundan dolayı, genellikle her padişah değiştiğinde veya 30-40 sene gibi aralıklarla yeni sayımlar yapılarak sonuçlarına göre yeni düzenlemelere gidiliyor ve *berâtlardaki yazılar* ile dirlik sahiplerinin hakikî gelirleri birbirine uygun tutulmağa çalışılıyordu. Bu uygulamalar sonunda açığa çıkacak *ifrâz* denilen gelir fazlalıkları da bir araya toplanarak yeni tımarlar kuruluyor veya padişah haslarına katılıyordu. Bu sebeple, nüfusun, mahsulün ve dolayısıyla gelir kaynaklarının durmadan arttığı yükseliş devirlerinde tahrirlerin sık sık tekrar edilmesinde devletin büyük menfaati vardı.

Kısacası tahrirlerin yapılış sebebi vergi düzenini yerleştirmek ve devletin vergi kaynaklarını muhtelif dirlikler halinde bölerek sipahilere dağıtmaktı. Fakat yeni bir padişah tahta geçtiği zaman çok defa yeni bir tahririn yapılması gündeme geliyordu. Çünkü her padişah değiştiğinde türlü hak, dirlik ve

17 Mesela Lütfi Paşa tahrirlerin 30 yılda bir yapıldığını (*Asafnâme, İstanbul 1326, 24*) kaydettiği gibi Mustafa Nuri Paşa, II. Selim zamanında son bulan tahrirlerin 100 yılda bir yapıldığını (*Netayicü'l-Vukuât, İstanbul 1327, C I, s. 122*) belirtmiştir.

18 Ömer Lütfi Barkan-Enver Meriçli, *Hüdâvendigâr Livası Tabir Defterleri, C 1, Ankara 1988, s. 12-13.*

makam sahiplerinin ellerindeki beratlar ile *vakıfnâme* veya *mülknâme* vs. gibi belgeleri *tecdid* ettirmeleri ve yeni sultandan *mukarrernâme* almaları âdet idi. Bunun sebebi Türk hakimiyet ve hükümdarlık hukukunda yatmakta idi. Yeni bir padişah tahta çıktığında ölmüş bulunan önceki hükümdarın yaptığı bütün tasarruflar hukuken sona eriyordu. Böylece bütün üst seviyedeki devlet ricali ve alt derecelerdeki memurların ve askerlerin yeni hükümdar tarafından verilen emirle görevlerinde ibka edilmeleri gerekiyordu¹⁹.

Öte yandan tahrirler sayesinde padişahlar, ülkesinin gerçek durumunu ve varlığını bütün teferruatıyla tespit ettirerek tanımış oluyordu. Bu sebeple ülkenin her tarafına tahrir heyetleri göndererek sayımlar yaptırıyorlardı. Tahrirler, ülkenin üretim, arazi, tımarlılar ve vergi düzeni konusunda gerçek vaziyetini ortaya koymak bakımından büyük önem taşıyordu. Ülkenin gerçek durumu öğrenildikten sonra malî ve askerî alanda gereken düzenlemeler yapılabilirdi.

Yukarıda saydığımız sebepler yüzünden tahrirler sık sık yenileniyordu. Fethin sonrası yapılan tahririn ardından yeni bir padişahın tahta geçmesi durumunda genel tahrirlerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Meselâ Fâtih Sultan Mehmed'in saltanatının ilk yıllarında (1454-1455) gerçekleştirilen Rumeli, Anadolu ve Rum eyaletlerine ait tahrir neticesinde tertip edilen Anadolu ve Rumeli'deki sancaklarla ilgili pek çok defter bulunmaktadır. Yine Kanûnî Sultan Süleyman dönemiyle II. Selim devri başlarında ülke çapında tahrirler yapıldığı, II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim ve III. Murad gibi hükümdarların ilk yıllarında da pek çok eyaletin tahrir edildiği anlaşılmaktadır. Yavuz Sultan Selim döneminde 924'te (1518) İbn Kemal'in eminliğinde Karaman'da gerçekleştirilen tahrire ait bir defterin başında Fâtih'in bir emrine atfen ryananın dirlik ve düzenliği için "müceddeden yazılmak emrolunduğu" bildirilmektedir²⁰. Nitekim Kanuni Sultan Süleyman yukarıda belirttiğimiz gibi daha yapılışının üzerinden üç yıl geçmeden Diyarbekir eyaletinde tahririn yenilenmesi talimatını vermiştir.

TT 998 nolu icmal tahrir defteri Kanuni'nin genel tahrir emri çerçevesinde yapılan Diyarbekir eyaletinin tahrir sonuçlarını ihtiva etmektedir. İcmal olmakla beraber bu defterde nüfusa ait bilgiler yer almaktadır. "Muhâsebe-i

19 Halil İnalçık, "Osmanlılar'da Saltanat Verâseti Usûlü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi", *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (1959), C XIV, s. 87.

20 Mehmet Öz, "Tahrir", *DİA*, C 39 (2010), s. 426.

vilâyet defteri” diye adlandırılan ve 1530 yılına tarihlenen, fakat muhtemelen 1520'lere ait tahrirlerin sonuçlarını yansıtan bu tür teferruatlı icmaller, “Alaman seferi” öncesinde imparatorluğun genel durumunu öğrenmek amacıyla derlenmiştir. Bunlarda bir sancak ve kazadaki dirlikler padişah hasları, beylerbeyi hasları, hisar muhafızı tımarları, tımar ve zeâmetler evkaf ve emlâk şeklinde toplu halde kayıtlı olup her kategoride bulunan yerleşim birimlerinin nüfusu hâne, mücerret vb. şeklinde toplam rakam olarak verilmiş ve yine toplam vergi geliri yazılmıştır. Bir kazanın yazımı bittikten sonra orada mevcut toplam kasaba, cami, köy, mezraa, zâviye vb. sayısı, muaf kişilerle vergiye tâbi nüfus özetleri çıkarılmıştır. Bu işlem sancak ve eyalet düzeyi içinde gerçekleştirilerek genel verilerin kolayca görülebilmesi amaçlanmıştır²¹. TT 998 böyle bir defterdir. Ne yazık ki bu defterin mufassalı yoktur. Bu defter önceleri 1526 yılına ait zannedilmişse de 1520 tarihinde başlayan ve 122-23 yılında tamamlanan tahrir ait olduğu ortaya konmuştur²².

Tahrir kolay iş değildi. Uzun zaman alıyordu ve bir hayli de masraf edilmiş oluyordu. Kanuni'nin bütün İmparatorluğa şamil genel bir tahrir emri vermesi babası zamanında yapılan tahrirlere olan güvensizlikten ve emniyet ve asayişin sağlanmasından dolayı eyaletin nüfus yapısında meydana gelen değişikliklerden kaynaklanmış olabilir. Bir diğer sebep de TT 64'te tespit edilen vergilerin yüksekliğinden dolayısıyla halkın şikayetleri olabilir.

TT 64'te sancak kanunnâmelerinin başında mahsulat haricindeki vergi ve uygulamaların Akkoyunlulardan alındığı “Hasan Padişah Kanunu” adı altında vurgulanmaktadır. Bu Osmanlı idaresinin baştan beri uyguladığı bir politikadır. Yeni feth olunan bir bölgede sosyal ve ekonomik istikrarı bozmamak için Osmanlı kanunlarına tamamen ters düşen uygulamalar bid'at ve zulüm sayılarak kaldırılmakta ancak bazı vergiler bir müddet için ibka olunmaktadır. Sonraki tahrirlerde bunlar da kaldırılmakta, içlerinden bazıları ise Osmanlı kanunları haline gelmektedir. Buna en güzel örnek Harput Sancağı'na tabi Ebutahir nahiyesidir. 1518 tahririnde Ebutahir için arı bir kanunname tertip edilmiştir. Bu kanunname Hasan Padişah zamanındaki vergilerin aynen muhafaza edildiği görülmektedir. Âdet-i hîme, âdet-i alef, resm-i 'idiye, resm-i nayibcelik, resm-i mevâşi ve âdet-i ırgadiye gibi vergiler bunlar arasındadır. Bunların birçoğu 1523 tarihli Kanuni zamanında yapılan

21 M. Öz, “Tahrir”, s. 428

22 M. A. Ünal, XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566), Ankara 1989, s. 5.

tahrirde “hâliyâ kanun-ı Osmanî olmağın ref’ olundu” denilerek kaldırılmış sadece âdet-i ırgadiye devam ettirilmiştir²³.

Osmanlı hakimiyetine giren bölgelerin halkının eyaletlerindeki vergilerin daha önceden feth olunmuş ve Osmanlı kanunlarının uygulandığı eyaletlerdeki vergilerle farklılık arz ettiğini öğrenmemeleri düşünülemez. Bu sebeple bu vergilerin kaldırılması için divana müracaat etmiş oldukları tahmin olunabilir. Nitekim ihtisap konusunda böyle bir durum ortaya çıktığı görülmektedir. 1518 tarihli mufassal defterde henüz şehir haline gelmemiş, çarşı pazar faaliyetleri gelişmemiş büyükçe birer köy mesabesindeki nahiyeye merkezlerine ihtisap geliri yazılmıştır. Fakat buralarda ihtisap gelirinin nerelerden sağlanacağı belli değildir. Muhtesiplerin defterde yazılı meblağı tahsil etmek için halka zulmettikleri anlaşılmaktadır. Bu sebeple 1540 tarihli Diyarbekir vilayeti tahririnde ihtisap hususu bid‘at ve zulüm sayılarak kaldırılmıştır²⁴.

Yavuz Sultan Selim döneminde yapılan TT 64 nolu mufassal defter ile Kanuni Sultan Süleyman zamanında yapılan TT 998 icmal defter ile 1540’lı ve 1560’lı yıllarda yapılmış tahrirleri gözden geçirerek farklılıkları gözden geçirmeye devam edeceğiz. Gerçekten de Diyarbekir eyaletinin ilk tahririne ait bu TT 64’teki veriler gerçek durumu yansıtmaktan uzak görünmektedir. Nitekim Osmanlı idaresi de bunu fark etmiş olacak ki, Kanunî tahta geçtikten sonra yapılan umumi tahrirler çerçevesinde *Diyârbekir* eyaletinde tekrar tahrir yapılmasına lüzum görmüştür.

Nüfusa Ait Bilgilerin Mukayesesi

Malum olduğu üzere mufassal tahrir defterleri nüfusa ait zengin bilgiler ihtiva eder. İstisnâî olarak 1523 yılına ait icmal defterde (TT 998) nüfusa ait istatistikler bulunmaktadır. Yavuz döneminde yapılan 1518 tahriri ile Kanuni devrinde yapılan 1523 tahriri arasında nüfus bakımından dikkat çekici farklılıklar görülmektedir. Belirtilen tarihler arasında bölgede siyasî, sosyal

23 Ünal, *Harput Sancağı*, s. 134-139.

24 “Vilâyet-i Diyârbekir’de olan şehirlerde ve kasabâtda ihtisab hususunda ziyade bid‘atler olurmuş ihtisâb-ı nevâhî diyü defter-i ‘atikde bir kalem olub her nevâhiye birer mikdar hâsıl takdir olunub birer âmil olub nâhiyesinde kurâ ahâlisine nice dürlü bahane ile zulm ve hayf eylermiş ihtisab-ı nevâhi hiçbir vilâyetde olmayub bid‘at ve zulm-i sarîh olmağın ref’ olunub defter-i cedidde kimesneye hâsıl kaydolunmadı. Min-ba’d ihtisâb-ı nevâhi diyü re‘ayadan bir akçe ve bir habbe alınmaya”. Bk. Barkan, *Kanunlar*, s. 134.

ve ekonomik istikrarı bozacak herhangi bir olay meydana gelmemiştir. Bilakis siyasî istikrarın sağlanması üzerine sosyal ve ekonomik alanda bir gelişme olmuştur. Nitekim 1518'de *hâli ve harâbe* olan köylerin meskûn hâle gelmesi siyasî istikrarın ve asayişin sağlanması ile alakalıdır. Bu yüzden 1523 tahririnde Diyarbekir eyaletinin nüfusunda 1518'e nazaran büyük artışlar meydana gelmiştir. Tablo 1'de Diyarbekir eyaletine ait bazı sancakların tahrirlere göre nüfus artış oranları görülmektedir. Nüfus artışı tablodaki sancaklarla sınırlı değildir. Bütün Güneydoğu Anadolu için geçerlidir. Eyalet genelinde hane sayıları 1518'de 39525, 1523'te 73572, 1540'ta 61931 ve 1560'ta 186216'dır. Bu rakamlar düzenli bir nüfus artışına delalet etmektedir²⁵.

Tablo 1: 1518'den 1541'e Diyarbekir Eyaleti'ne Tâbi Bazı Sancaklardaki Hâne Sayılarındaki Artış²⁶

Sancaklar	1518	1523	1540	1566	1518-1523	1518-1540	1518-1566
	Hâne	Hâne		Hâne	Artış %	Artış %	Artış %
Mardin ²⁷	9415	14163	14480	20372	50.4	53	116
Harput ²⁸	3042	6291		12794	107		320
Çemişgezek ²⁹	6424	6593	10638	5241	73	65	-19
Ruha ³⁰	3557	5573	5036	11243	57	41	216
Siverek	1817	3728		6025	105		231
Çermik	720	854	2233	3137	18	310	335

Tablo 1'de de görüleceği üzere 1518'den 1566'ya Diyarbekir eyaletine bağlı sancakların nüfusunda yüzde yüzlerin üzerinde artışlar meydana gelmiştir. Çemişgezek sancağındaki nüfus artışının eksi görülmesinin sebebi sancağın 1541'den sonra bölünmüş olmasıdır. Mazgirt, Pertek ve Sağman bu tarihten sonra ayrı sancak haline getirilmiştir³¹.

25 Durmuş Volkan Karaboğa, *XVI. Yüzyılda Diyarbekir Eyaleti'nde İktisadi Hayat (1518-1568)*, Ankara 2020, s. 111 Grafik 56, 57, 58 ve 59'dan faydalanılarak yapılmıştır.

26 Siverek ve Çermik'e ait rakamlar Durmuş Volkan Karaboğa'nın yukarıda zikredilen çalışmasından alınmıştır, s. 111-114.

27 N. Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara 1991, s. 81-83; Güneydoğu Anadolu'daki nüfus yapısı konusunda ayrıca bk. Göyünç,, "XVI. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu: Kanunî Süleyman ve II. Selim Devirleri", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar*, Ankara 1975, s. 71-102.

28 Ünal, *Harput Sancağı*, s. 58-59, Tablo 1 ve 2.

29 Ünal, *Çemişgezek Sancağı*, s. 76.

30 A. N. Turan, *XVI. Asırda Ruha (Urfa) Sancağı*, s. 32, 41. (Tablo 1 ve 2).

31 Bu konuda bk. Ünal, *Çemişgezek Sancağı*, s. 35-51.

Aslında 1523 tarihli defterin mufassalı elimizde mevcut olsaydı bu durumu kesin olarak tespit etmek hususunda çok açık delillere sahip olmuş olacaktık. Fakat üzerinden daha birkaç yıl geçmeden tahririn yenilenmek zorunda kalınması, nüfusa ait rakamlar ile köy ve mezraların vergi yekunlarının elimizde bulunması sebebiyle birtakım istidlallerde bulunmak mümkün olmaktadır.

Mahsulat Rakamlarının Mukayesesi

1518 tarihli mufassal defterde yer alan mahsulata ait rakamların da gerçek durumu yansıtmadığı ve son derece spekülatif olduğu görülmektedir. Köylerdeki buğday, arpa, penbe vs. gibi mahsulata ait üretim ve öşür nispetleri tespit edilirken bolluk ve kıtlık seneleri nazar-ı itibara alınarak 3 yıllık ürün ortalamasının dikkate alındığı malumdur. Yani mufassal tahrir defterlerindeki mahsulata ait rakamların tahmini rakamlar olduğu bilinmektedir. Ancak zaman zaman tahminde rol oynayan kriterlerin dikkatlice etüt edilmeden hazine lehinde tasarrufta bulunmak amacıyla hayli yüksek rakamlar öngörüldüğü anlaşılmaktadır.

Nitekim Ali Çelebi³² tarafından yapılan 1518 yılı tahriri muhtemelen halkın şikayetlerine yol açmış olmalı ki, daha üzerinden 2-3 yıl geçmeden yeni bir tahrire girişilmiş ve durumun düzeltilmesi yoluna gidilmiştir.

Tablo 2: Diyarbekir Eyaletinde Nüfus ve Vergi Hasılatı (1518-1568)

	1518	1523	1540	1568
Nüfus (Hane Sayısı) ³³	39.525	73.572	61.931	186.216
Vergi Hasılatı	10.054.547	11.970.519	8.606.579	24.878.266

Kısacası tahrir yapılırken, tahrir memurlarının belki merkezin gözüne girmek ve üst makamlara şirin görünmek maksadıyla hazine lehine tasarrufta bulunmak amacıyla halkın gerçek ödeme gücünün hayli üstünde vergiler yazdıkları ortaya çıkmaktadır.

Tablo 2'de Diyarbekir eyaletinin tahrirlere göre hane sayıları ve vergi hasılatı görülmektedir. 1518'den 1568'e nüfusta sürekli bir artış gözlenmektedir. 1540 yılı nüfusunun düşük oluşunun sebebi Harput ve Siverek gibi bazı sancakların tahrir defterinin mevcut olmamasından kaynaklanmaktadır. Aynı şekilde 1540 yılı vergi hasılatı da bu sebepten düşük görülmektedir.

32 Ö. Lütfi Barkan, *Kanunlar*, s.135; N. Göyünç, *age.*, s. 36. *Dipnot 1.*

33 Durmuş Volkan Karaboğa, *XVI. Yüzyılda Diyarbekir Eyaleti'nde İktisadi Hayat (1518-1568)*, Ankara 2020, s. 111, Grafik 55.

Oysa Osmanlı hakimiyetine girdikten sonra Diyarbekir eyaletinde asayiş ve istikrarın sağlanmasından dolayı nüfusta büyük artışlar meydana gelmiştir. Bu durum imparatorluğun diğer birçok eyaleti için de geçerlidir.

Tablo 3: Urfa Sancağına Bağlı Bazı Nahiyelerin Vergi Hasılı Toplamları³⁴

Sancaklar ³⁵	1518	1523	1540	1566
Cüllab	295.927	167.894	334.469	626.380
Harran	119.757	55.278	140.067	571.684
Şehir	164.829	172.608	165.157	427.813

Bu hususta adı geçen 64 ve 998 nolu defterlerin *Harput* ve *Çemişgezek*'e ait kısımlar üzerinde yaptığımız incelemede 1518, 1523, 1540 ve 1566'lı yıllara ait tahrirleri arasındaki tutarsızlıkların en belli başlısının mahsulata ait vergilerde olduğu görülmektedir.

Benzeri bir durumu Urfa sancağı için de müşahede etmekteyiz. Tablo 3'te görüldüğü üzere Urfa Sancağı'na tabi her dört tahrirde de mevcut üç nahiyenin vergi hasılatlarında 1518'den 1523'e azalmalar söz konusudur. Sadece Şehir nahiyesinde cüzi bir artış vardır. 1566 tahririnde bütün eyalet genelinde vergi hasılatlarında önceki tahrirlere nazaran mühim artışlar görülmektedir. Bunun sebebi ekilen alanların artışı, yukarıda belirttiğimiz gibi siyasi ve sosyal istikrarın sağlanması ve nüfus artışıyla ilgilidir.

1518 tarihli mufassal defterdeki köylere ait vergi yekunları hayli yüksektir. Buna karşılık 1523 tarihli ikinci tahrirdeki vergi yekunlarının daha düşük olduğu görülmektedir. Halbuki 1523 tarihli icmal deftere göre bütün eyalette nüfus artışı söz konusudur. Bu durumda *resm-i çift*, *resm-i bennâk*, *resm-i mücerred* ve *resm-i ispenç* gibi şahıs başına alınan resimlerin ve dolayısıyla köylerin toplam vergi yekununun da arttırması beklenirdi. Fakat tam tersi olmuş birçok köy için vergi yekunu azalmıştır.

Mesela *Çemişgezek* sancağında 1518 tarihli mufassal defterdeki rakamlara göre buğday, arpa ve penbe üretimi 1541 yılındaki üçüncü tahrirde tesbit edilen üretimden bile fazladır. Oysa birçok sancakta nüfus artışına paralel olarak üretim artışı görülürken *Çemişgezek*'te böyle bir durum söz konusu değildir. Ayrıca 1518 ile 1541 ve 1566 tahrirleri arasında da tutarsızlıklar görülmektedir³⁶.

34 A. N. Turan, *Ruba (Urfa) Sancağı*, s. 248. Ek-V.

35 Durmuş Volkan Karaboğa, *XVI. Yüzyılda Diyarbekir Eyaleti'nde*, s. 111-141.

36 M. Ali Ünal, "Tahrir Defterlerindeki Bilgilerin Güvenilirliği", *SDÜ, Fen-Edebiyat Fa-*

1566 yılında yapılan son tahrirde Çemişgezek sancağına ait bazı köylerin vergi yekunları 1541 tahriri ile aynıdır. Ancak mufassal deftere göre mahsulata ait üretim miktarları ile ferd başına alınan resimler farklıdır. Meselâ, 1541 yılı tahririne göre *Ovacık* nahiyesine tâbi *Ağdad* karyesinin vergi yekunu 6531 akçadır³⁷. 1566 yılında tamamlanan Çemişgezek Sancağının son tahririnde de aynı köyün hasıl toplamı 6531 akçadır³⁸. Halbuki 1541 tahririnde nüfus 30 hâne ve 11 mücerred iken 1566'da 52 hâne ve 30 mücerred'e çıkmıştır. Aynı durum *Gündüz* nahiyesine tâbi *Avcılı* karyesi için de geçerlidir. Köyün 1541 ve 1566 tahrirlerindeki vergi hasılı 4394 akçadır. Halbuki nüfus 1541'de 14 hâne ve 7 mücerred iken³⁹ 1566'da 20 hâne ve 6 mücerred olmuştur⁴⁰. Hububattan alınan öşür ve diğer vergilerde de değişmeler olmuştur. Birçok köy için aynı durum söz konusudur. Müfredat farklı olduğu halde her iki tahrirde de vergi toplamları birbirinin aynıdır.

Normalde üretim ve nüfustaki değişimin vergi toplamını da değiştirmesi gerekirdi. Rakamların her iki tahrirde de küsuratıyla birlikte birbirini tutması, mahsulat ve ferd başına alınan vergilerin önceki tahrirde belirlenen rakamlara göre ayarlandığını göstermektedir. 1566 tahririni yapan emin köylerin vergi hasılının bir önceki tahrirdeki rakamları geçmemesi için talimat almış görünmektedir.

Dikkati çeken bir nokta da Çemişgezek Sancağı'nın son tahririnde buğday ve arpa üretimine ait rakamların birbirine oranıdır. Nedense buğday üretiminden alınan öşür miktarının arpadan alınan öşürün iki katı olduğu görülmektedir. Meselâ yukarıda bahsettiğimiz Avcılı köyünün buğday öşrü 198 kile iken arpa öşrü 99 kiledir. Keza *Sebtoros* nahiyesine tâbi *Badkebir* karyesinde buğday öşrü 60 kile, arpa öşrü 30 kiledir⁴¹. Aynı oran birçok köy için geçerlidir. Bir sancağa bağlı köylerde buğday ile arpa üretimi arasında bu derece kesin bir oran bulunması tabii bir şey değildir. Bu durum iki hususu akla getirmektedir. Ya buğday ve arpa üretimi konusunda merkezî ve planlı bir ziraat söz konusudur ya da defterdeki bu rakamlar tamamen tahminî ve subjektif olup vergileri belirlemek için konulmuş sembolik rakamlardır.

kültesi Sosyal Bilimler Dergisi, S 1, 1995, Isparta, s. 295-300.

37 Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi (TKA), *TT 164, s.45/b; BOA, TT 213, s.7.*

38 TKA, *TT 106, s.45/b-46/a; TT 332, s.71/a.*

39 TKA, *TT 164, s.54/a-b.*

40 *TT 106, s.44/a, TT 332, s.73/a.*

41 *TT 106, s.32/a.*

Öte yandan aynı defterlerin Harput Sancağı ile ilgili kısımlarında da benzeri tutarsızlıklar görülmektedir. Meselâ, *Harput* Sancağı'nda 1518'den 1523'e köy ve mezraların vergi hasıllarında genel olarak %3'lük bir düşüş gözlenmektedir⁴². Halbuki 1518 tahririnde *virân* ve *hâli* kaydedilen birçok köy 1523'te iskân edilmiştir. Bunun tabii sonucu olarak üretimin ve nüfusun artması beklenirdi. Gerçi 1523 tahririnde bir önceki tahrire göre sancağın genel vergi hasılı artış göstermiştir. Fakat bu artış daha çok mukataa işletmelerinin gelirlerinin artmasından kaynaklanmaktadır. Burada dikkati çeken taraf nüfusun artmasına mukabil köylerin vergi hasıllarında düşüş olmasıdır. TT 998'in mufassalı elimizde olmadığından kesin olarak belirleyememekle beraber, bunun sebebi, öyle anlaşılıyor ki mahsulata ait vergilerde düşüş olmuştur. Çünkü yukarıda belirttiğimiz gibi normalde mahsulat aynı kalsa bile nüfus artışından dolayı şahıs başına alınan *resm-i çift*, *resm-i mücerred* ve *resm-i ispenç* gibi vergiler artacağından toplam karye hasılının da artması beklenirdi. Halbuki tersi olmuş, bazı köylerin vergi yekunlarında yarı yarıya azalma olmuştur.

1518 tahriri ile 1523 yılı tahriri arasındaki mühim bir fark da 1518 tahririndeki köy ve mezralara ait vergi yekunlarının 5000, 7000, 9000, 12000 vs. gibi yuvarlatılmış rakamlar olduğu halde, 1523 tarihli icmal defterdeki rakamların küsuratlı rakamlar olmasıdır. Bu durum ikinci tahririn daha hassasiyetle hazırlandığını ve üretime ait rakamların tespitinde daha gerçekçi davranıldığını düşündürmektedir.

1518 ile 1523 yılı tahrirleri arasındaki tutarsızlık sadece mahsulat ve nüfusa ait verilerle sınırlı değildir. Çiftlik konusunda da aynı şey varittir. Çemişgezek Sancağında 1518 yılında tespit edilen tam çift sayısı anormal derecede yüksektir. Halbuki Çemişgezek dağlık olduğundan 1541 tahririnde oldukça az sayıda çift kaydedilebilmiştir⁴³. 1518 tahririne göre tam çift sayısı 480, nim çift sayısı ise 836'dır. Oysa 1541 tahririnde tam çiftler 178, nim çiftler ise 225'tir⁴⁴.

42 Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara 1989, s. 191 vd.

43 Nitekim 1541 tarihli Çemişgezek Kanunnâmesinde bu durum şöyle açıklanmaktadır: "... ammâ vilâyet-i mezbûrenin ekseri kûhistân olup yerleri tamâm çifte ve nim çifte mütehammil olmayup ol asıl kurâya resm-i çift ta'yîn olunmayup resm-i zemîn yazılmışdır kaç dönüm zirâ'at iderse iki dönüme bir akça resm-i zemîn virüp ve zirâ'at eylemeyüp ve resm-i zemîn resm-i bennâkden eksik olan on iki akça resm-i bennâk virüp ve altı akça ırgadiye virüp anlardan resm-i çift talep itmeyeler", Ünal, *Çemişgezek Sancağı*, s. 185.

44 Ünal, *Çemişgezek Sancağı*, s. 116.

Yukarıda verilen örnekler Yavuz Sultan Selim döneminde Ali Çelebi tarafından yapılan tahririne ait TT 64 nolu mufassal tahrir defterindeki mahsulat ve köylerin toplam vergi hasılatındaki rakamların halkın ödeme gücünün çok üstünde üretimle orantısız gerçeğe uymayan abartılı rakamlar olduğunu ortaya koymaktadır.

Yavuz dönemi tahrirleri ile Kanuni dönemi tahrirlerinin karşılaştırılmasına bir örnek de Halep tahrirleridir. Halep'in ilk tahriri 1518-1520 yıllarında tamamlanmıştır. Kanuni tahta geçtikten sonra imparatorluğun genel tahriri çerçevesinde ikinci tahrir yapılmıştır. 1522-23 yılına ait bu defter yukarıda bahsettiğimiz TT 998'dir. 1526, 1536, 1550, 1568 ve 1584 tarihlerinde de Halep'te tahrirler yapılmıştır⁴⁵. Bu tahrirlerin mufassallarında yer alan hâsıl rakamlarıyla ilgili kayıtlar yukarıda açıkladığımız görüşü doğrulamaktadır.

Tablo 4: Halep Sancağı'na Ait Bazı Nahiyelerin Vergileri⁴⁶

Nahiyeler	Vergiler	
	1520	1536
Cebel-i Sem'an	1.081.008	787.375
Matah	77.921	50.169
Cebbül	202.436	111.838
Bâb	188.025	158.736
Menbiç	174.861	178.624
Râvendân	100.459	141.759
Amik	396.187	171.517
Hârim	363.318	301.893
Halka	245.083	228.204
Cebel-i A'lâ	136.591	99.366
Cebel-i Barişa	103.926	144.624
Zâviye	224.484	245.333
Rûc	187.858	156.185
Sermîn	2.116.875	1.428.193
Cebel-i Benî 'Alim	201.103	174.322
Cebel-i Samâk	265.577	363.102

⁴⁵ Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*, *Elazığ 2003*, s. XXIV-XXXIX.

⁴⁶ Tablo E. Çakar'ın yukarıda zikredilen kitabının 353-383. sayfalarındaki nahiyelerin vergi gelirleri ile ilgili tablolardan alınmıştır.

Kefr Tab	462.285	328.989
Şeyzer	246.330	323.680
Toplam	6.774.327	5.393.909

Tablo 4'te görüldüğü üzere Halep'in Yavuz döneminde yapılan tahrirdeki hâsıllarla Kanuni devrinde yapılan 1536 ve 1550 yıllarına ait tahrirdeki hâsıllar karşılaştırıldığında birçok nahiyede vergi gelirlerinin düştüğü görülmektedir. Toplamda da 1520'den 1536'ya 1.380.418 akçalık bir düşüş söz konusudur. Halbuki Tablo 5'te görüldüğü üzere nüfus ilk tahrire göre 1536'da ciddi bir artış göstermiş ve hane sayıları 12.965'ten 19.221'e çıkmıştır. Yukarıda temas ettiğimiz üzere nüfus artışı bir yerde istikrarın sağlandığını ve halkın serbestçe ekonomik faaliyette bulunduğu gösterir. Bu durumda vergi gelirlerinin de artması beklenirdi. Tam tersi olmuş nüfus artarken vergiler düşmüştür.

Tablo 5: Halep Sancağı'na Ait Bazı Nahiyelerin Hane Sayıları⁴⁷

Nahiyeler	Hane Sayıları	
	1520	1536
Cebel-i Sem'an	1820	2039
Matah	114	126
Cebbül	455	319
Bâb	523	978
Menbiç	1361	1684
Râvendân	780	947
Amik	923	670
Hârim	652	785
Halka	497	449
Cebel-i A'lâ	257	347
Cebel-i Barîşa	227	367
Zâviye	297	994
Rûc	342	596
Sermîn	3558	5017
Cebel-i Benî 'Alîm	125	397
Cebel-i Samâk	63	727

47 Bu tablo E. Çakar'ın *Halep Sancağı* adlı kitabının 319-339. sayfalarındaki nüfusa ait tablolardan yararlanılarak hazırlanmıştır.

Kefr Tâb	644	1288
Şeyzer	327	1491
Toplam	12.965	19.221

Sonuç

Yavuz Sultan Selim döneminde fetihten hemen sonra yapılan tahrir sonuçlarını ihtiva eden 1518 tarihli TT 64 nolu mufassal defter eyalete bağlı 12 sancağa ait nüfus ve mahsulata ait veriler içermektedir. Bu tahrir yapılırken Diyarbekir’de emniyet ve asayiş tam olarak sağlanmış değildir. Nitekim yukarıda belirttiğimiz üzere tahrir emini Ali Çelebi’nin Çemişgezek sancağında bazı nahiyelere bizzat gidemediği ve dirlik sahibinin verdiği bilgilere nazaran köylerin nüfuslarını ve hasıllarını yazmıştır. Tahrir aşağı yukarı iki yılda tamamlanmıştır. Eyaletin büyüklüğü dikkate alınırca süratli bir tahrir yapıldığını söyleyebiliriz.

Kanuni Sultan Süleyman tahta geçince bütün imparatorluğa şamil bir tahrir emri verirken Yavuz Sultan Selim döneminde yapılan tahrirlerde hatalardan dolayı reayadan gelen şikayetlerin dikkate alındığını düşünüyoruz. Osmanlıların baştan beri uyguladığı siyasete uygun olarak ilk tahrirde önceki vergi düzenini kökten değiştirmediklerini, sancak kanunnâmelerinde Hasan Padişah Kanunu’na vurgu yapıldığını biliyoruz. Akkoyunluların halka yükledikleri vergiler Osmanlılara nazaran daha yüksektir. Bu yüzden 1520 yılına ait Erzurum kanunnâmelerinde⁴⁸ ve 1540 yılına ait Diyarbekir eyaleti kanunnâmelerinde halkın bazı hususlarda şikâyet ederek kendi sancaklarında da *Kanun-ı Osmanî*’nin uygulanmasını istediklerini görüyoruz. Kanun-ı Osmanî, Osmanlı Devleti’nin başlangıcından beri konulan vergi, tımar, toprak düzeni ve sair konulardaki düzenlemeler olup devletin hukukî standardı demektir. Yeni fethedilen bir bölge Osmanlı idari teşkilatına dâhil edilirken

48 Bu hususta Erzurum kanunnâmesindeki ifade şöyledir: “Mukaddemâ emr-i hümayûn üzere Bayburd ve Erzurum sancakları kitabet olundukda köhne defterde mukayyed olub Hasan Padişah kanunu deyü icra olunan kavanin-i müteameleye kabail-i reaya ve tevaif-i tüccar ve ehal-i memalik-i mahrûse mütehammil olmayup Rum kanunu olmasın rica itdükleri paye-i serir-i alâya arz olundukda cenâb-ı hüsrevanınün zilal-i adalatte paye-i merhamet bahşları zuhur bulup vilayet-i mezbûre halkına dahi Rum Kanunnamesi emr olunub...”, bk. Ö. L. Barkan, “Osmanlı Devrinde Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Bey’e Ait kanunlar”, *Türkiye’de Toprak Meselesi*, İstanbul 1980, s. 545-573; Aynı hüküm 1530 tarihli Bayburd Livası Kanunnâmesi’nde de yer alır, bk. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tablilleri*, İstanbul 1992, s. 507.

bütün imparatorluğa şamil tek bir idari sistemi ve vergi düzeni dayatmak yerine, o bölgenin coğrafi, sosyal ve ekonomik şartlarına göre düzenlemeye gitmek şeklindeki yaklaşım benimsenmiştir. İmparatorluğa yeni katılan mahallerde hemen, devletin vergi, tımar ve benzeri konularda hukukî standardı demek olan *Kanun-ı Osmanî*'yi uygulamak yerine, o bölgede daha önceki hâkimler tarafından konulmuş olan vergi düzenini ve mevzuatı bir müddet daha devam ettirmek ve orada Osmanlı hakimiyeti pekiştikten ve halk Osmanlı idaresine iyice alıştıktan sonra tedricen *Kanun-ı Osmanî*'ye geçmek şeklinde bir siyaset takip edilmiştir. Aslında bu konudaki talep daha çok halktan gelmiş ve eski hâkimlerin koyduğu vergilerin ağır olması yüzünden daha adaletili olan *Kanun-ı Osmanî*'nin uygulanması için divana müracaat etmişlerdir.

Osmanlı İmparatorluğu Kanuni zamanında olgunluk çağına ulaşmıştır. Olgunluk sadece askeri alandaki başarılarla sınırlı değildir. Sık sık güncellenen tahrirler ve tahrir defterlerinin tertibindeki düzen, kâğıt ve mürekkepteki kalite ve yazılardaki güzellik de bunu ortaya koymaktadır. Tahrir eminaleri vergi düzenlemelerini yaparken daha hassas davranmışlar, halkın gerçek ödeme gücünü dikkate alarak vergilendirme yapmışlardır. Kanuni döneminin XVII. yüzyılda "Süleyman Han Zamanı" adı altında bir kudret ve ihtişam çağı olarak efsaneleşmesi boşuna değildir. Nitekim Kanuni'nin devrinde zuhur eden sosyal ve ekonomik meselelerin çözümü için çıkarılan kanunlar ve yapılan düzenlemeler ile reayanın adalet içerisinde yaşaması için alınan tedbirler sebebiyle sonraki dönemlerde bu devrin bir altın çağ olarak algılanmasına yol açmıştır.

Kaynaklar

- Akgündüz, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tablilleri*, İstanbul 1992.
- Barkan, Ömer Lütfi, “H. 933-934 (M. 1527-28) Mâli Yılına Ait Bir Bütçe Örneği” *İstanbul Üniversitesi İktisat Fak. Mec.*, XV (1953-54).
- Barkan, Ömer Lütfi, “Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası*, C X, (1951-53).
- Barkan, Ömer Lütfi, “Türkiye’de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri”, *İ.Ü. İktisat Fak. Mec.*, II, (1941).
- Barkan, Ömer Lütfi, *XV ve XVI’ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları: I. Kanunlar*, İstanbul 1943.
- Barkan, Ömer Lütfi-Enver Meriçli, *Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri*, C 1, Ankara 1988.
- Çakar, Enver, *XVI. Yüzyılda Haleb Sancağı (1516-1566)*, Elazığ 2003.
- Göyünç, Nejat, “Diyarbakir Beylerbeyliğinin İlk İdari Taksimatı”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S XXIII, (1969).
- Göyünç, Nejat, “XVI. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu’nun Ekonomik Durumu: Kanunî Süleyman ve II. Selim Devirleri”, *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar*, Ankara 1975.
- Göyünç, Nejat, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara 1991.
- Halil İnalçık, “Osmanlılarda Saltanat Verâseti Usûlü ve Türk Hakimiyet Te-lakkisiyle İlgisi”, *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (1959), C XIV.
- İlhan, M. Mehdi, “Bıyıklı Mehmed Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansik-lopedisi (DİA)*, C 6, (1992).
- İlhan, M. Mehdi, *Amid (Diyarbakır)*, Ankara 2000.
- Karaboğa, Durmuş Volkan, *XVI. Yüzyılda Diyarbakir Eyaleti’nde İktisadi Ha-yat (1518-1568)*, Ankara 2020.
- Lütfi Paşa, *Asafnâme*, İstanbul 1326.
- Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü’l-Vuku’ât*, İstanbul 1327, C I.

Öz, Mehmet, “Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler”, *Vakıflar Dergisi*, S 22, Ankara, 1991.

Öz, Mehmet, “Tahrir”, *DİA*, C 39 (2010).

Sahillioğlu, Halil, *Türkiye İktisat Tarihi*, İstanbul 1989.

Sümer, Faruk, *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1976.

Tapu Tahrir Defterleri 64, 998, 106, 332, 164, 213.

Turan, Ahmet Nezih, *N. XVI. Asırda Ruha (Urfa) Sancağı*, Ankara 2012.

Ünal, Mehmet Ali, “1056/1646 Tarihli Avârız Defterine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Harput”, *Belleten*, LI/199, (1987).

Ünal, Mehmet Ali, “Tahrir Defterlerindeki Bilgilerin Güvenilirliği”, *SDÜ, Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S 1, Isparta 1995.

Ünal, Mehmet Ali, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı (1518-1566)*, Ankara 1999.

Ünal, Mehmet Ali, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara 1989.

